

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СПАДОК І. ГАСПРИНСЬКОГО НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ТЕРДЖИМАН»

ДИНІКОВА Л. Ш., кандидат культурології, старший викладач
Національного технічного університету України «Київський
політехнічний інститут»

Стаття присвячена вивченню публіцистики на сторінках першого кримськотатарського періодичного видання «Терджиман». Розглянуто архітектуру видання, особливості подання матеріалів у газеті, а також досліджено жанрову специфіку видання. Зокрема, вивчено особливості інформаційних, аналітичних та художньо-публіцистичних жанрів «Терджимана».

Ключові слова: кримськотатарська публіцистика, жанр, культура, архітектура, національна журналістика

Наймогутнішим чинником подолання правового нігілізму в мусульманському середовищі, підвищення рівня правової культури кримськотатарського народу на зламі ХІХ–ХХ ст. стала поява періодичних видань, першим з яких була заснована Ісмаїлом Гаспринським газета «Терджиман». І. Гаспринський чудово розумів усю важливість друкованого слова як основного засобу формування мовної картини світу, образу навколишньої дійсності, а в полікультурному суспільстві – основного засобу публічної, організованої міжкультурної комунікації.

Видання І. Гаспринського мало вирішальний вплив на розвиток кримськотатарської культури, літератури і публіцистики, на ньому виховувалися майбутні вчені, письменники, педагоги і політичні діячі. Значення «Терджимана» для минулого культури і літератури, просвіти й етнології кримських татар величезне: його матеріали можуть слугувати джерелом для досліджень з етнології, педагогіки, історії, фольклору, соціології, економіки, літератури і публіцистики тюркомовних народів Російської імперії і насамперед кримських татар межі ХІХ–ХХ ст. Говорячи про значення газети «Терджиман», відомий татарський просвітителі Джамалетдін Валіді [1] відзначав, що «Терджиман» для тюркських народів був важливішим, ніж «Times» для Європи.

Мета дослідження – розглянути публіцистичний спадок І. Гаспринського на сторінках газети «Терджиман». «Терджиман» згуртував навколо себе творчі сили нації, і саме на його шпальтах виникли нові художні та публіцистичні жанри, не характерні для тогочасної кримськотатарської літератури. Незважаючи на безцінну роль, яку видання зіграло у становленні кримськотатарської журналістики, його жанротворчий потенціал досі не був предметом детального вивчення. Деякі розвідки в цьому напрямі можна знайти, зокрема, в [2, 3]. Тому потребує подальшого вивчення публіцистика «Терджимана» як оригінальне явище кримськотатарської культури межі ХІХ–ХХ ст., що відображає у тій чи іншій формі погляди І. Гаспринського щодо

подальшого розвитку суспільства на основі міжкультурної комунікації, національний дух діяльності просвітника.

Характер змісту і форми газети «Терджиман» зумовив нечіткість її архітектонічної будови. Певні обставини змушували І. Гаспринського змінювати не тільки внутрішню організацію, але й формат газети. Це було пов'язано і з матеріальним становищем видавництва, і з використанням різних друкарських верстатів, і зі смаком редактора. Йдучи назустріч учителям мусульманських мектебів, І. Гаспринський навіть запровадив посторінкову нумерацію в газеті, аби охочі могли зшити з неї окремі книжки. Особливо це було важливо тоді, коли там друкувався його підручник «Ходжа-і-Суб'ян», що істотно допомогло у викладанні найбільш бідним верствам національного вчительства кримськотатарських етноконфесійних навчальних закладів.

Газета була в основному чотиришпальновою. Перша сторінка містила назву газети, календарні відомості, вихідні дані, а також коротку замітку, в якій вказувалося, що редакція «Терджимана» розміщена в Бахчисараї, зазначалися вимоги до авторів статті, встановлювалися умови підписки та прийому платних об'яв. На першій сторінці залежно від потреби пропонувалася замітка «Від редакції», яка містила зауваги до читачів щодо змісту номеру або редакційної політики. На другій шпальті знизу зазначалось «Надруковано в мусульм. типографії в Бахчисараї» і «Дозволено цензурою С.-Петербург (через тире відповідна дата)». Приблизно половина четвертої шпальти була віддана під повідомлення рекламного характеру.

Від самого початку верстка була триколонковою, з № 41 (1884 р.) – чотириколонковою, з № 1 (16 вересня 1885 р.) – п'ятиколонковою. З 13-го року видання (1895 р.) до № 45 (1903 р.) верстка знову стає триколонковою, від № 46 (1903 р.) змінюється на чотириколонкову.

Варто відзначити, що газета не мала стійких комплексів архітектонічних елементів, послідовність розділів не була чітко визначеною, а їх наявність – систематичною, межі між публікаціями часто розмиті. Газета не мала чіткої рубрикації – статті з тої чи іншої рубрики (кількість і тематична розмаїтість яких збільшувалася з програмними змінами) публікувалися залежно від наявності актуального матеріалу. Обсяг матеріалів у кожній рубриці також був невизначеним, а власне рубрики не мали чіткого визначеного розміщення на сторінках газети – одна й та сама рубрика могла бути як на першій, так і на другій, третій шпальті. Великі за обсягом матеріали (наприклад, «Листи Аббаса Франсові», «Від Бахчисарая до Ташкента», «Мусульманська цивілізація» тощо) публікувалися у кількох послідовних номерах «Терджимана», при цьому зазвичай вони займали половину шпальти (переважно першої). Крім того, подеколи І. Гаспринський присвячував цілий номер під свої оповідання – крім власне тексту містилася лише «шапка» газети. Складені разом послідовні такі номери «Терджимана» становили окреме художнє видання. До того ж пагінація була наскрізною – наступний номер починався не з першої сторінки, а з наступної після останньої в попередньому номері. Прикладом таких «суцільних» текстів є «Від Бахчисарая до Ташкента» (№ 29–43 за 1893 р., загальним обсягом 40 с.). Цикл «Арслан-Кіз» І. Гаспринський почав публікувати ще в 1893 р. – окремі частини тексту були опубліковані в № 12, 14, 16, 23, 24, а вже в № 6-7 за

1894 р. автор публікує закінчення (загальним обсягом 20 с.), відводячи йому два повноцінних номери «Терджимана».

Незважаючи на розпливчатість внутрішньої організації, «Терджиман» згуртував навколо себе творчі сили нації, і саме на його шпальтах виникли нові художні та публіцистичні жанри, не характерні для тогочасної кримськотатарської літератури. Зокрема, жанрами використовуваними І. Гаспринським у «Терджимані» є такі: інформаційні (хроніка, замальовка, замітка, огляд, кореспонденція тощо); аналітичні (власне статті); художньо-літературні (нарис, фельєтон, есей). І. Гаспринський був майстром слова і виробив свій власний стиль, що вирізнявся своєю простотою, стислістю та зрозумілістю. Це була саме така мова, за допомогою якої просвітник хотів об'єднати весь мусульманський світ.

Найпоширенішим інформаційним жанром на сторінках «Терджимана» є замітки. І. Гаспринський у невеликих за обсягом матеріалах подає відомості про різноманітні події та явища як у житті мусульман, так і у світі в цілому з урахуванням їх суспільної значимості. Тематика інформаційних статей у газеті охоплювала все розмаїття життя людей, розвиток науки, культури, мистецтва. Деякі статті стосувалися фактів повсякденного побуту і були результатом безпосередніх спостережень І. Гаспринського, інші інформували про суспільні події, наукові дослідження.

Подієва замітка становить основний потік інформаційних публікацій на шпальтах «Терджимана» – у рубриках «Місцеві відомості», «Внутрішні відомості», «Відомості», «Різні відомості» відображена інформація про актуальні явища, процеси, ситуації, факти та події. На сторінках газети друкуються відомості найрізноманітнішого характеру – починаючи від звітів про зібрання, з'їзди, діяльність організацій і закінчуючи повідомленнями сільськогосподарського змісту, про погодні умови, про нестандартні події з життя пересічних громадян.

При цьому дуже часто такі замітки не мають суто фактологічний характер, а ще й містять оцінку ситуації самим І. Гаспринським, морально-повчальну складову і набувають аналітичного характеру. Так, на першій шпальті № 2 (17 січня) 1884 р. міститься повідомлення про загибель від виснаження безпритульного. Початок замітки – повідомлення про смерть чоловіка, потім – думки І. Гаспринського про гуманізм і ставлення до ближнього, далі – фактаж про особу загиблого, його сім'ю. І насамкінець автор звертається до сина загиблого та його совісті.

У розділі «Суміш», який часто з'являвся на сторінках газети, публікувалися переважно замітки-поради, основним змістом яких є програмна інформація. І. Гаспринський давав переважно поради по господарству, з доведення тощо (наприклад, «Фарбування шовку», «Покращення груш через прищеплення яблунь», «Чудодійна суміш від лому при нежитю чи ревматизмі» тощо).

Не оминав увагою І. Гаспринський і різноманітні культурні події – замітки-анонси на сторінках «Терджимана» містили повідомлення про виставки, літературні новинки, добродійні заходи тощо. Так, у № 16 за 1885 р. редактор пише, що вчитель міської школи Бакір Ефенді уклав «Керівництво до правопису», а у співавторстві з учителем Аджи Халілем – «Географію Росії» та «Початкову арифметику». Також повідомляється про те, що деяким

поборником просвіти укладаються «Азбука за новою системою» та «Граматика», і, крім того, готуються переклади художніх текстів. Підсумовуючи, І. Гаспринський зазначає: «Ми дивимось на ці факти як на весну розумового пробудження наших мусульман».

Просвітник уважно слідкував за вітчизняними й закордонними діячами науки та культури. Відповідно, на сторінках «Терджимана» час від часу з'являлись ювілейні привітання або ж некрологи.

Використовуючи жанр кореспонденції, І. Гаспринський висвітлював соціальні проблеми, політичне й економічне становище в тому чи іншому регіоні, що був населений тюркомовними народами. Зокрема, просвітник на сторінках своєї газети завжди розповідав про свої мандрівки різними частинами країни, закордонням. Кореспонденції І. Гаспринського відзначаються особливою наочністю – автор вдавався до подробиць з побуту і деталізації, що є прикметою його стилю, а також подеколи до вишуканого східного стилю (переважно коли мова йшла про офіційні події і зустрічі з можновладцями). Кореспонденції, які з'явилися внаслідок мандрівок видавця, наближають його твори «до літературного епістолярного жанру мандрівника» [2, с. 182]. Такими кореспонденціями, зокрема, є «Кілька днів у Стамбулі» (№ 16 за 1885 р.), «Великий бал у Зимовому палаці» (№ 4 за 1893 р.). Часто І. Гаспринський публікує кореспонденції цілими циклами під загальною назвою упродовж кількох номерів (наприклад, «Від Бахчисарая до Ташкента» (№ 29–43 за 1893 р.). Свої кореспонденції просвітник вибудовує на фактах дійсності і намагається відобразити життя у всіх його проявах. Авторська позиція у них є домінантною.

На сторінках газети «Терджиман» розвивається такий аналітичний жанр, як стаття. У газеті регулярно вміщались передові редакційні статті, які відкривали черговий номер. Тематика цих статей стосувалася переважно злободенних подій в житті Російської імперії, кримськотатарського населення та мусульманського світу в цілому. Лейтмотивом цих статей є слова І. Гаспринського, зазначені в першому номері «Терджимана»: «Розпочинаючи справу в ім'я Аллаха, беремося за перо задля служіння правді та просвіті». Статті-передовиці І. Гаспринського вирізняються чіткою авторською установкою на сприйняття. Автор переконує думкою, впливом на розум і почуття. Редакційні статті видавця були глибоко аналітичними. Розкриваючи суть суспільних процесів і явищ, І. Гаспринський майже завжди пропонує власні рішення або рекомендації, переважно досить оригінальні. Він ретельно добирає факти, ставить їх у зв'язок із явищами, якими вони породжені, розгортає систему аргументації.

У № 11 за 1885 р. на першій шпальті розміщено статтю «З приводу безпорядків у с. Сулеєвому», в якій І. Гаспринський висловлюється щодо справи про повстання проти встановленої законом влади, яка розглядалась Казанською судовою палатою. Автор відзначає, що йому прикро, що він не знав раніше про цю справу (у Самарському земстві введено обов'язкове страхування худоби від чуми, але деякі села відмовились виконувати розпорядження, внаслідок чого й виник конфлікт), адже міг би пояснити людям, які не до кінця усвідомили вимоги земств, у чому саме полягають ці вимоги і яке ставлення до них шаріату. Далі І. Гаспринський у контексті справи розглядає питання про становище релігії, поведінку мусульман і

повчає, як треба було діяти владі, щоб не виникло конфліктів, а також стає на захист осуджених, доводячи, що діяли вони не зумисне. При цьому поради редактора не ситуативні – вони застосовні для багатьох випадків і дадуть можливість уникнути багатьох непорозумінь у майбутньому: «Це демонструє ще раз, як обережно й обачливо потрібно діяти різним діячам, якщо вони бажають досягти практичних результатів від своєї діяльності».

Інша передовиця І. Гаспринського «Питання просвіти російських мусульман» (№ 23 за 1983 р.) займає більше ніж півтори шпальти – автор розглядає питання просвіти мусульман, розповсюдження між ними російської мови, відкриття для них училищ і шкіл. Ця стаття загально-дослідницька – у ній розглядаються глобальні проблемні моменти розвитку тогочасного мусульманського суспільства.

Статтям І. Гаспринського були притаманні масштабність авторського погляду, глибина узагальнень і висновків. Вони переважно є «стержнем» номера. Тематика цих статей охоплювала практично всі напрями життя кримськотатарського населення Росії та закордоння, зокрема в контексті проблем співіснування в одній державі людей різних національностей та віросповідань. Вагому частину становили статті, присвячені питанням просвіти мусульман, реформування системи освіти («Медресе «Зинджерли» і його порядки», «Щодо навчального питання»). Розгортаючи логіко-подієвий ланцюжок доказів, І. Гаспринський намагається переконати читачів у правильності своєї позиції. При цьому він не лише користується логічністю доказів, а й широко застосовує засоби емоційного впливу. Саме у своїх статтях просвітник висловив низку своїх пропозицій (зокрема про необхідність вивчати в традиційних національних школах, де був запроваджений звуковий метод навчання, якесь ремесло, а також російську мову). Статтям І. Гаспринського притаманні високий професіоналізм і глибоке проникнення в суть питання.

Перші публіцистичні твори І. Гаспринського з'явилися у друці в 1871–1875 рр. під час його мандрівок Європою, Африкою й Азією [2, с. 180]. На той час він розміщав свої дописи про східне життя на сторінках газет Санкт-Петербурга, Москви й Одеси. Проте більша частина публіцистики була надрукована саме в газеті «Терджиман».

Художньо-публіцистичні матеріали на сторінках «Терджимана», являючи собою відгук на актуальні і злободенні події мусульманського світу, не лише давали читачам інформацію, а й виконували функцію естетичного виховання. Публіцистика І. Гаспринського відзначається високохудожньою формою і відображає в експресивній формі погляди просвітителя, його ставлення до серйозних соціокультурних проблем. Вона завжди містить суспільно-значимий складник, емоційно насичена і несе великий обсяг авторських емоцій. Практично в кожному номері друкувалися нариси, фельєтони, памфлети, які відображали різноманітні аспекти побуту кримотатар, стан жіноцтва, народне життя тощо. Поставлені в публіцистичних текстах питання (наприклад, «Звернення до єгипетського феллаха», «Про дещо», «Листи Бабай-Рахіма» тощо) покликані були привести до світоглядних і філософських міркувань та висновків. І. Гаспринський адресував свої тексти широким читацьким масам і особливу роль відводив формуванню поглядів на життя людей, їх залучення до безпосередньої участі в його реалізації.

Також І. Гаспринський публікує пізнавальні тексти (наприклад, «Нарис історії кораблебудування», № 11 (1883 р.)), покликані розширити культурний світогляд кримських татар, залучити їх до досягнень науки, техніки, мистецтва, літератури.

Дуже часто на сторінках «Терджимана» І. Гаспринський публікує проблемні нариси, у яких він насамперед аналізує важливі проблеми в їх конкретних проявах, діях окремих людей і колективів. Осмислення великої кількості фактів, синтез різноманітного матеріалу дає змогу просвітнику обширно говорити про актуальні питання. Такими проблемними нарисами, зокрема, є «Два слова про перелюб» № 53 (1886 р.), цикл «Життя й друк у Туреччині» № 41 (1884 р.) – № 9 (1885 р.) тощо.

У жанрі фейлетону розкривається талант І. Гаспринського як сатирика. Використовуючи незбориму силу сміху та висміювання, просвітник викриває негативні факти, процеси і явища дійсності. В основі його фейлетонів не лише гучні, очевидні факти, а й факти рядові, звичайні. І в цьому майстерність і глибоке осмислення дійсності І. Гаспринським, який умів підмічати такі на перший погляд малозначимі факти, бачити їх внутрішній зміст, моральну підоснову. Узагальнюючи негативні факти, І. Гаспринський осуджує їх, заперечує зло, пояснює його коріння та наслідки. У № 6 за 1883р. під псевдонімом Бабай-Рахім опубліковано фейлетон «Листи Бабай-Рахіма», у якому автор звертається нібито до «Терджимана» як до свого сина. Бабай-Рахім каже, що у його місті Узун-Топе (при цьому дається примітка, що це місто пропущене на всіх картах і знати його розміщення немає потреби) люди поділяються на чотири категорії: люди знання; люди, які нічого не знають, але яких можна вчити і перевести до першої категорії; люди, які нічого не знають і не хочуть знати (на них не варто зважати, бо вони самі по собі не шкідливі); нарешті, люди, які нічого не знають, але переконані, що знають все («Ось воно покарання Аллаха!»). Потім Бабай-Рахім каже, що суспільна думка – «це щось таке, що розумних перетворює на дурнів, а дурнів робить розумними...», і розповідає відповідну повчальну іронічну історію.

Есеї І. Гаспринського є вершиною його публіцистичної творчості [2, с. 182]. Невеликі за обсягом і вільні за композицією, ці тексти розглядають особні тексти і питання. У них передано особисті, суб'єктивні міркування, враження, спостереження, думки видавця, пов'язані з його діяльністю – як видавничою, так і просвітницькою. Есеї І. Гаспринського вирізняються логікою викладення, доказовістю, наочністю, майстерністю викладу. Наприклад, есей «Російське мусульманство. Думки, замітки і спостереження», присвячений питанням внутрішньої національної політики Російської імперії порівняно з іншими, насамперед західними, поліетнічними державами. Есей «Береженого Бог береже» являє собою міркування просвітника про людину й природу, спосіб життя та здоров'я.

На сторінках «Терджимана» видавець регулярно публікує листи до редакції від читачів. Листи ці найрізноманітнішого спрямування, на які часто дається коментар редакції (тобто власне І. Гаспринського). У № 26 за 1883 р. опубліковано лист А. Абібулли Ефенді, в якому він відзначає, що погоджується зі статтею в одному із попередніх випусків «Терджимана» невідповідно малу оплату народним вчителям за їх посилену працю. При цьому він відзначає, що

також потрібно звернути увагу на становище мулл і хатибів, які також мають мізерну платню. І. Гаспринський від імені редакції відповідає, крім іншого, що «потрібно подумати про достойне утримання духовенства». Або ж у № 2 за 1884 р. І. Гаспринський публікує витримку з листа Улли Анварева, який висловлює свою думку з питання про можливість сумісництва ісламу та цивілізації. Редактор відзначає, що публікує цей лист, оскільки він є цікавим як за змістом, так і за мовою.

Зворотній зв'язок від читачів давав змогу редактору не лише оперативно отримувати відомості про щоденні проблеми населення, а й відслідковувати реакцію читачів на публікації в «Терджимані», що було особливо важливо в умовах його просвітницької діяльності. Адже хоча І. Гаспринський і діяв поступово та якомога толерантніше, але все ж мусив долати багато перепон, пов'язаних, зокрема, і з консервативністю світогляду населення. Тому відгуки читачів на його статті давали йому змогу побачити, на чому варто більше зосередити увагу або ж де варто змінити підхід, щоб досягти своєї мети.

Підсумовуючи, зазначимо, що, «Терджиман» відіграв значну роль у справі організації і популяризації національної просвіти і виховання, поширення ідеї облаштування полікультурної держави на засадах національної рівності. Його значення переоцінити практично неможливо, адже він довгий час був єдиним періодичним тюркським виданням у Російській імперії і, що головне, формував цілком нову для кримськотатарського населення картину світу, яке не усвідомлювало культурних відмінностей і необхідності організації нового культурного простору. Більш ніж чверть століття газета «Терджиман» виконувала різноманітні функції: від джерела інформації для тюркських народів Росії до методичної допомоги вчителям, від рупора нових політичних ісламських сил до віддзеркалення всього найсвіжішого, що з'являлося в літературі та культурі. Саме на його шпальтах цього видання виникли нові художні та публіцистичні жанри, не характерні для тогочасної кримськотатарської літератури. «Терджиман» мав вирішальний вплив на розвиток кримськотатарської культури, літератури і публіцистики.

Список літератури

1. Валидов Дж. Очерки истории образования и литературы татар / Дж. Валидов // Татарстан. – 1993. – № 6.
2. Ганкевич В. Ю. На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851–1914) / В. Ю. Ганкевич. – Симферополь : Доля, 2000. – 328 с.
3. Ситмететова С. А. Жанры и типы публикаций в газете «Терджман» / С. А. Ситмететова // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. История. – 2008. – Т. 21 (60), № 1. – С. 43–51.
4. Терджиман : науково-просвітн. газ. / засновник І. Гаспринський. – 1883–1914. – 4 полоси.

References

1. Validov Dzh. Ocherki istorii obrazovanija i literatury tatar / Dzh. Validov // Tatarstan. – 1993. – № 6.

2. Gankevich V. Ju. Na sluzhbe pravde i prosveshheniju. Kratkij biograficheskij ocherk Ismaila Gasprinskogo (1851–1914) / V. Ju. Gankevich. – Simferopol' : Dolja, 2000. – 328 s.

3. Sitmemetova S. A. Zhanry i tipy publikacij v gazete «Terdzhman» / S. A. Sitmemetova // Uchenye zapiski Tavricheskogo nac. un-ta im. V. I. Vernadskogo. Ser. Istorija. – 2008. – T. 21 (60), № 1. – S. 43–51.

4. Terdzhyman : naukovoprosvitn. haz. / zasnovnyk I. Haspryns'kyu. – 1883–1914. – 4 polosy.

Статья посвящена изучению публицистики на страницах первого крымскотатарского периодического издания «Терджиман». Рассмотрены архитектоника издания, особенности представления материалов в газете, а также исследована жанровая специфика издания. В частности, изучены особенности информационных, аналитических и художественно-публицистических жанров «Терджимана».

Ключевые слова: крымскотатарская публицистика, жанр, культура, архитектоника, национальная журналистика

The article is dedicated to studying of publicistic writing of the first Crimean Tatar periodical paper «Terjiman». Newspaper architectonics and special aspects of articles representation are considered. Genre specificity is studied. In particular, we researched special aspects of informative, analytical, and artistic and publicistic genres in «Terjiman».

Materials of the newspaper can be important for issues of ethnology, pedagogy, history, authentic, sociology, economy, literature, publicistic of Turkic-speaking nations of Russian Empire, most notably of Crimean Tatars in the XIX–XX centuries.

It was established, that character of «Terjiman'» content and form made conditions for architectonical structure nebulosity. It is noted, that newspaper doesn't have a stable complex of architectonical elements; sections sequence isn't clearly defined, and availability of this ones isn't systematic; publications edges are often nondistinct. The newspaper hasn't a clear rubrication.

In spite of unstructured inner architecture, «Terjiman» lined up behind itself the nation creative forces. New genres, unlike for the Crimean Tatar literature, was just arisen on the newspapers broadsides. In particular, I. Gasprinsky used such kind of genres: informative (chronicle, vignette, personal, review, correspondence, etc.), analytical (true articles), and artistic and publicistic ones (newspaper story, feuilleton, essay). I. Gasprinsky was an artist in words and produced his own style which differs by simplicity, condensation, and perspicuity.

Keywords: Crimean Tatar publicistics, genre, culture, architectonic, national journalism.